

Khrüszipposz, márványszobor,
Kr. e. 3. század, Louvre, Párizs

Khrüszipposz volt a sztoikus iskola harmadik vezetője Athénban. Mint más sztoikusok, a tudományt ő is fizikára, etikára és logikára osztotta, és az egész természetet úgy tekintette, mint ami egyetlen ésszerű elvből ered. Számos írásban rendszerezte elődei téziseit. A szobor rendkívüli erővel tanúsítja a hellenisztikus művészet individualizáló realizmusát. A műalkotás a koncentráció pillanatát adja vissza, amelyet különösen szuggesztív módon érzékeltet a tekintet és a „beszédész kéz”, anélkül azonban, hogy a tartás egyénfelettien tipikus vonását, a gondolkodó ember úgyszólván általános jellegzetességét a művész elhanyagolta volna. Ez a hallgatóihoz forduló tanító helyzetét is megragadó beállítás honosodott meg azután a filozófusábrázolásokban. Ha később egyes római császárok így ábrázoltatták magukat, filozófus császár mivoltukat kívánták hangsúlyozni.

pozitívan értékeli a gyönyört, illetve a külső javak birtoklását. Szemben az addig uralkodó, világidegen sztoikus bölcsesség ideáljával, egy gyakorlatorientált politikai kötelességtant dolgoz ki, amely nagy visszhangra talál Róma politikai és intellektuális elitje körében (Cicero, Scipio).

RÓMAI FILOZÓFIA

A görög hagyomány őrzése

A római antikvitás filozófiája, az eredetiség különösebb igénye nélkül, messzemenően a görög filozófiát folytatja, és iskolák alapítása sem jellemzi. Hatástörténetileg tekintve legfőbb teljesítménye abban áll, hogy a római világbirodalom felé közvetítette a filozófiai gondolkodást, és megteremtette a filozófia latin szaknyelvét, amely a középkori filozófia alapja lett.

Lucretius tankölteményt ír a dolgok természetéről (*De rerum natura*), amelyben Epikurosz tanait Démokritosz atomizmusával kapcsolja össze. Az egész művet áthatja az a szándék, hogy a termé-

zeti folyamatoknak teljességgel racionális magyarázatot adjunk, és ily módon az embereket megszabadítsuk a halálfélelemtől, továbbá az istenektől és a papoktól való félelemtől.

Cicero az antikvitás különböző filozófiai irányzatait egyesíti műveiben. Ismeretelméletében az Akadémia szkeptikus változatához kapcsolódik, etikájában, antropológiájában és teológiájában a sztoához. A görög filozófia neki köszönheti a filozófiához inkább elutasítólag viszonyuló rómaiak részéről érkező elismerést. Cicero elsősorban mint a görög filozófia fordítója és közvetítője érdemi ki figyelmünket. A görög etikát és államelméletet a római impériumra alkalmazza. Mint reflektált és egyúttal pragmatikus politikus, az életideált a politika és a retorika szintézisében látja, méghozzá az állam szolgálatában, amelyet az érdekek közössége és egy jogi megállapodás alapján létrejött egyesülésként értelmez. Hogy a retorikával való visszaélést megakadályozza, a szónoktól nemcsak retorikai képességeket követel, hanem morális méltóságot is.

Ismeretelméletében tagadja az abszolút bizonyos tudás lehetőségét, és következetesen elutasít mindennemű dogmatizmust, megköveteli azonban – minden lehetséges ellenérv mérlegelésével – saját ítéletünk gondos felülvizsgálatát.

Seneca hasonlóképpen aktív résztvevője Róma politikai életének: többek között Néró nevelője és tanára, akinek parancsára később öngyilkos lesz. Határozottan elutasítja az atomizmust, és elsősorban az első sztoa, a cinizmus és az epikureizmus felé fordul. Filozófiájának veleje egy gyakorlati életvitelre irányuló, a sztoikus erénytanon alapuló etika, amelyet részben igen népszerű módon ad elő. Életeszményként a rendithetetlen sztoikus nyugalmat hirdeti, példaképe az a bölcs, akit a szenvedélyek feletti uralom és a halálra való felkészültség jellemez. A természet kutatását ő is a felvilágosodás és az etika szolgálatába állítja, akárcsak Lucretius. Marcus Aurelius, a „filozófus császár” alapvetően a sztoikus etikát és államfilozófiát követi. Etika és vallás összekapcsolása ahhoz a tételhez vezet, hogy az oktalanság azonos az istenekkel szembeni engedetlenséggel. Minden ember értelmi azonosságából egy kozmopolita állameszményt vezet le, amely egyúttal Róma hatalmi igényeinek legitimációs elveként is szolgál.

A késő antikvitás

Az újplatonizmus (3–6. sz.), amely Arisztotelész műveinek középkori újrafelfedezéséig – szinte teljesen kiszorítva a többi filozófiai iskolát és irányzatot – meghatározó szellemi erő volt, gyökereiben megújította az antik filozófiát. Megalapítója, Plótinusz, hiposztázis-tanában a világmagyarázatnak egy olyan, a lét és a gondolkodás minden szféráját átfogó modelljét vázolja fel, amely Platón ontológiájához kapcsolódva, de azt nem kis mértékben át is alakítva, a világot az Egy, az Értelmelem és a Lélek hierarchikusan rendezett létfokaiba (*hiposztázisaiba*, görögül *hüposztaszisz*) sorolja. Az alsóbb fok mindig a felsőbb emanációja, illetve kiáradása révén jön létre, anélkül azonban, hogy a felsőbb létfok ily módon léteiben csökkenne.

1. Minden létező alapja és eredete az Egy, az Ős-Egy, amelyet Jónak vagy Isteninek is neveznek; ez minden léten és gondolkodáson túl létezik, testetlen és tulajdonság nélküli.
2. A Világész vagy Értelmelem, illetve Szellelem (*nús*) a sokféleség és az ideák, így a valóban létező helye.
3. A Lélek részben mint általános világlélek, részben mint

individuális emberi, állati vagy növényi lélek van elgondolva; azáltal, hogy az egész világot áthatja, a kozmoszt egységes organizmussá formálja. Ez után következnek a testi világ, a konkrét dolgok tökéletlen hiposztázisai, amelyeket Plótinusz – mivel az anyagot rosszként határozza meg – ontológiailag leértékel. Ezzel leteszi egy hosszú tradíció, a testhez való ellenséges viszony alapjait. Az ember legfőbb etikai és szellemi célja az Ős-Egygel való, racionalitáson túli egyesülés, egyfajta *unio mystica* (misztikus egység), amelynek feltétele a kizárólag szigorú aszkézis által elérhető elszakadás minden testitől. Boethius, mint sok más újplatonikus gondolkodó, Platón és Arisztotelész filozófiáját egyetlen egységnek tekinti, s feladatát alapvetően abban látja, hogy műveiket latinra fordítsa és kommentálja. Az Arisztotelész *Organon*jához írt kommentárok fordításával Boethius válik az antik logika közvetítőjévé a középkor felé. Mikor Theodorik felségárulás vádjával börtönbe veti, megírja *Filozófiai vigasztalások* című művét, amelyben a földi javakat értéktelennékként jellemzi, és Istent mint a legfőbb jót magasztalja.

Pszeudo-Seneca, görög eredeti nyomán készült római másolat, bronz, Museo Nazionale Archeologico, Nápoly

Seneca máig ismert egyetlen portróját – a nevét tartalmazó felirattal – a 19. század elején találták meg. Kevés hasonlóságot mutat az itt látható bronzfejjel, amely márványból is számos példányban létezik. A 16. század vége óta ez számított Seneca portrójának. Mivel a 17. és 18. században egyfajta Senecarenészánsz tanúi lehettünk, a kor több művészeti gyűjteményében megtalálható ennek a fejnek a gipszmásolata vagy a fej alapján készült festmény. A római filozófust és költőt nemcsak etikai tartása miatt, nemcsak mint az erény példáját csodálták, hanem mint jelentős drámaírórt is, akinek művei bizonyos hatást gyakoroltak a francia és a német barokk költészetre is.

Tájékoztató irodalomjegyzék

Antik szkepticizmus. Cicero- és Sextus Empiricus-szövegek, Budapest, Atlantisz, 1998
Arisztotelész: *Kategóriák*, Budapest, Kossuth, 1993
Arisztotelész: *Lélekképző filozófiai írások*, Budapest, Akadémiai, 2006
Arisztotelész: *Metafizika*, ford. Halasy-Nagy József, Szeged, Lectum, 2002
Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, Budapest, Európa, 1987
Arisztotelész: *Poétika és más költészettani írások*, Budapest, PannonKlett, 1997
Arisztotelész: *Politika*, Budapest, Gondolat, 1969
Boethius: *A filozófia vigasztalása*, Budapest, Európa, 1979
Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról*, Budapest, Kairosz, 2007
Cicero: *A végzettről*, Budapest, Európa, 1992
Cicero: *Az állam*, Budapest, Akadémiai, 1995
Cicero: *Az istenek természete*, Budapest, Helikon, 1985

Cicero: *Válogatott művei*, Budapest, Európa, 1974
Epiktétosz: *Kézikönyvecske*, Budapest, Európa, 1978
Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M.: *A preszókratikus filozófusok*, Budapest, Atlantisz, 1998
Marcus Aurelius: *Elmélkedései*, Budapest, Európa, 1975
Platón: *A lakoma*, Budapest, Atlantisz, 1999
Platón: *Összes művei*, 3 kötet, Budapest, Európa, 1984
Platón: *Phaidrosz*, Budapest, Atlantisz, 2005
Platón: *Theaitétosz*, Budapest, Atlantisz, 2001
Plótinusz: *Az Egyről, a szellemről és a lélekről. Válogatott írások*, Budapest, Európa, 1986
Seneca: *Vigasztalások – Erkölcsei levelek*, Budapest, Európa, 1980
Steiger K. (szerk.): *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*, Budapest, Atlantisz, 1993
Steiger K. (szerk.): *Sztoikus etikai antológia*, Budapest, Gondolat, 1983

Étienne Bonnot de Condillac, korabeli kép alapján készült krétalitográfia, 19. század első fele, Bibliothèque Nationale, Párizs

A szenzualizmus (a latin *sensus*, azaz „érzék” szóból) megalapítója, Condillac abból indul ki, hogy minden megismerés érzéki tapasztalaton nyugszik, és nincs lényegi különbség az érzékelés és a gondolkodás között. Locke, akire a szenzualizmus támaszkodik, különbséget tett egyszerű és összetett ideák között. Az egyszerű ideák a külső és belső észlelésből erednek, azaz külső tárgyak észleléséből, és a lélek ezáltal előidézett tevékenységéből. Locke tehát részben a lélek saját alkotó tevékenységéből indul ki. Épp ezt vitatja Condillac. Szerinte minden egyszerű benyomás kívülről származik. Amennyiben a tudatban több érzéki benyomás összetalálkozik, akkor van meg a lélek tevékenységének kiinduló feltétele, azaz a lélek nem önállóan tevékeny.

eredő differenciálódások révén teljesen kifejezett pszichikai apparátus bontakozik ki.

A szenzualizmus abban különbözik Locke empirizmusától, hogy szenzualista felfogás szerint a dolgok és az összefüggések észlelése, valamint az elme fogalmi apparátusának a kialakulása az értelem spontaneitása (aktivitása) nélkül megy végbe. Locke-nál a reflexiók, a belső érzékek észleletei az értelem ilyen aktivitásáról tanúskodtak, és nem voltak kvázi automatikusan a külső benyomások passzív felvételéhez kötve. Condillac-nál a reflexiók kimaradnak, és minden eredendően egyszerű benyomás kívülről érkezik. Ez nem jelenti azt, hogy ne gondolkodva cselekednénk. De az anyag és a készség ehhez a gondolkodáshoz – modern nyelven szólva – környezeti ingerek hatására jön létre.

VALLÁSKRITIKA ÉS DEIZMUS

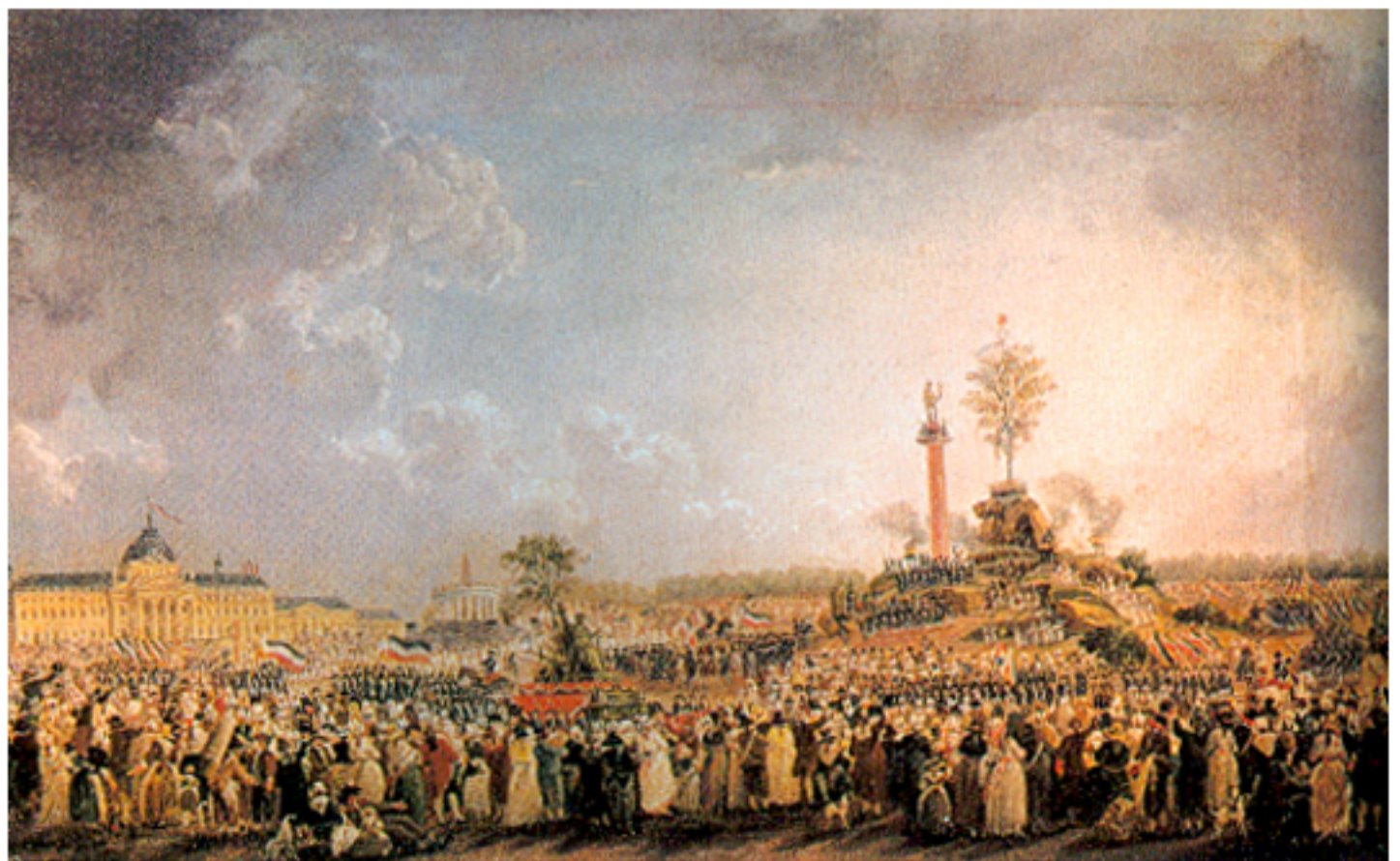
„Az ember csak azért boldogtalan, mert félreismeri a természetet” – így kezdődik Paul Henri Holbach báró *A természet rendszere* című műve (1770). Ez a helytelen ismeret az empirikusan megalapozatlan túlvilági várakozásokban, transzcendens normák felállításában, és a belőlük levezetett, hamis boldogságképzetekben érhető tetten. Holbach egy e világi morált akar „fizikailag” testi affektusokra és szociológiai hasznossági követelményekre alapozni.

A mechanikus materializmus ezzel végérvényesen szakított a racionalizmussal és annak a szellem eredendő önállóságát valló elképzeléseivel,

búcsút mondott minden teológiának és vallásnak. A filozófia (és a tudomány) olyan emancipációs folyamata zárult itt le ideiglenesen, amely már a középkorban kezdetét vette az észmegismerés és a hitigazság megkülönböztetésével, azaz a „kettős igazság” óvatos felvetésével. A 17. században Descartes és Leibniz ennek a hasadásnak a tudatában még azon fáradozott, hogy a természettudományt és a teológiát – utóbbit persze áthatotta a filozófia – valamilyen módon egyesítse. Hobbesnál azonban ez a kapcsolat már megszűnt. Spinoza a központi hitbeli szükségszerűségeket, amelyeket egy nem kifejezetten hagyományos keresztény istenfogalommal kapcsolt össze, elválasztotta az egyes hittartalmak és vélemények körétől, s ez utóbbi terület kapcsán hangsúlyozottan toleranciát kívánt. Ez példaértékűnek számított a felvilágosítók szemében, akik toleranciát követeltek a szabad kutatás számára is, és Newton sikerei után Istent szinte mindenhol igyekeztek kiiktatni a természettudományból. A materializmus szélsőséges pozíciója azonban kivételes volt, mivel nemcsak a katolikus francia államhatalom éles ellenállásába ütközött, hanem sok felvilágosító is küzdött ellene. Mindazonáltal e materializmus egy olyan meggyőződést juttat kifejeződésre, amely kevésbé éles formában a felvilágosodás más törekvéseiben is jelen van, és amely a következő egyszerű képletbe foglalható: az ember természet, a természet pedig nem egy időtlen ideavilág képmása, vagy egy eleve lezárt teremtésterv megvalósulása. Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy az emberi természet ne volna különleges helyzetben, s hogy a szellemi-morális világ, bár alapjai a fizikai világban vannak, ne lenne

A Legfőbb Lény ünnepe a párizsi Mars-mezőn 1794 júniusában, Pierre-Antoine de Machy korabeli festménye, Musée Carnavalet, Párizs

A felvilágosodással összefüggésben jött létre a deizmus (a latin *deus*, azaz „isten” szóból), az a vallási felfogás, amely szerint Isten a világ teremtője ugyan, de a teremtésen túl a világ eseményeibe nem avatkozik bele. A Legfőbb Lénynek mint az univerzum teremtőjének a kultuszát Robespierre vezette be, azzal a céllal, hogy a forradalom eredményeit stabilizálja és a katolicizmust mint államvallást helyettesítse. A festő által megörökített esemény felvonulással vette kezdetét, amelynek élén Robespierre és a konvent tagjai haladtak. A felvonulás egy mesterséges dombon ért véget, ahol himnuszt mondtak a forradalomhoz, és gyűlöletet esküdtek a királlyal szemben.

AZ ÉLET

A 19. századtól a 20. századig

A 20. század filozófiája már nincsen meggyőződé létéjogosultságáról. Korunk katasztrófái a filozófusokat nemcsak saját sorsukban érintették, de az ész valóságába vetett hitüket is tartósabban rendítették meg, mint a régiek és újak közötti viszály tapasztalata a forradalmak idején. Szemben a klasszikus idealizmussal, a filozófia ma már nem bízik minden ellentét megbékítésében. Legjelentősebb megszólalásaiban a filozófia inkább saját lemondását propagálja a művészet, a tudomány vagy éppen a politika javára. A jelentős filozófusok egyetlen korábbi korszakban sem keresték üdvüket ilyen messzehangzóan és ilyen egyöntetűen a filozófián kívül. Paradox módon ez a nyilvános önmegtagadás a filozófia példátlan tudományosságával jár együtt. Soha nem volt a világ egyetemlein és akadémiáin több főállású filozófus, mint napjainkban, soha nem voltak ennyire differenciáltak a filozófia egyes ágai, amelyeket ma már csak a specialisták tudnak áttekinteni.

A nagy filozófiai elbizonytalanodás, amelyre a 20. század filozófiája reagál, alapvetően három gondolkodó, Karl Marx, Friedrich Nietzsche és Sigmund Freud műveiből támadt. Marx megmutatta, hogy a kapitalista gazdasági rendszer olyan törvényszerűségeknek van alávetve, amelyek kivonják magukat az ésszerű irányítás alól, és veszélyes krízis potenciált tartalmaznak. Nietzsche az

ember önmeghatározásának aufklérista hitét a pusztá hatalmi törekvés eredményeként leplezte le. Végül Freud kétségbe vonta az ember ésszerű uralmát saját bensője, érzelmei és ösztönei felett, amennyiben ezeket úgy írta le, mint egy mindenütt ható szexuális ösztön kifejeződéseit. Mindezek a gondolatok radikális kétséget ébresztettek az ésszel szemben, hiszen az ember önértelmezésének központi területeiről derült ki, hogy a helyzetet vak erők uralják, nem pedig az önmagában bizonyos szubjektum. A filozófia ezekre a kihívásokra eltérő módokon reagált. Egyrészt úgy, hogy búcsút vett az észtől, másrészt viszont a felvilágosodás radikalizálásával, amitől választ reméltek azokra a kihívásokra, amelyek az olyan nagy felvilágosítók felől érkeztek, mint Marx, Nietzsche és Freud. A világ ésszerű alakíthatóságába vetett hit a 19. század végén a széles nyilvánosság körében is egyre törekenyebbé vált, ahogy az ember mindinkább arra kényszerült, hogy a modern ipari társadalom funkcionális összefüggéseinek mozzanataként értelmezze magát. Az I. világháború végérvényesen világossá tette, hogy a „haladás” polgári eszméje már semmit sem tud szembeszegezni a jelen pusztító erővel. A korszellemet a civilizációval és a technikával kapcsolatos rossz közérzet, valamint a felvilágosodással és a racionalizmussal szembeni gyanakvás határozza meg. Ezekből az alapmotívumokból táplálkozik az életfilozófia. Az ésszel szembeni harcállásból következik az az életfilozófiai dualizmus, amely a racio-

A filozófia vége?

20. század

A 20. SZÁZAD

A történész Eric Hobsbawm a 20. századot a **szélsőségek korának** nevezte. És valóban, egyetlen században sem állt még haladás és regresszió, háború és béke, felvilágosodás és barbárság térben és időben olyan közel egymáshoz, mint ebben a században.

A század két nagy ideológiai áramlata, a **fasizmus** és a **kommunizmus** a történelem alakíthatóságába vetett hit ígézetében tartotta az embereket. A Németország által elindított II. világháború, valamint az európai zsidóság legyilkolása olyan civilizációs törést jelentett, amely a nyugati világban végérvényesen hiteltelenné tette a politikai megváltás ígértét. A kapitalista és a szocialista rendszer konfrontációja a kapitalizmus győzelmével ért véget.

Ami a kultúrát illeti, az avantgárd művészet és irodalom hamar hozzákezdett a 19. század öntudatos, felvilágosult, polgári szubjektumának lebontásához. Az elektromosságnak, a hanglemezeknek, a telefonnak, a televízióknak, a számítógépnek és az internetnek köszönhetően a **fogyasztói tömegkultúra** a század végére elérte a Föld legtávolabbi zugait is. A hatvanas évek diáklázadásai óta a személyes egzisztenciális tapasztalatokon tájékozódó életstratégiák fellazították a modern ipari társadalom merev szerepstruktúráját. A **relativitáselmélet**, a **kvantumelmélet** és a **DNS** felfedezése voltak a század legjelentősebb tudományos eredményei.

A filozófia szembenézett a kor nagy változásaival. A felvilágosodás és a pozitívizmus bizonyosságai kérdésessé váltak.

Az **élettel**, a **nyelvvvel** és a **társadalommal** új témakörök kerültek a filozófiai vizsgálódás középpontjába. A nyelv azért válik a filozófia központi kérdésévé, mert a tapasztalás egysége a lehetséges perspektívák sokaságában legfeljebb csak a nyelvi egymást értés közvetítése által látszik egyáltalán lehetségesnek. Az élet fogalma azzal a tapasztalattal vet számot, hogy a hagyományos közösségek végleges eltűnésével a spontán életenergiák egy forrása is be lett temetve. Végül a társadalom azért válik témává, mert az egyén sokrétű függése a világtól teológiai fogalmakkal többé nem írható le hiteles módon.

Hans Arp: Milétozi Thalész, 1952, magángyűjtemény